

ÖSTERGÖTLAND OCH SKÅNE UNDER 1100-TALET

Av amanuensen fil. lic. William Anderson.

(SÄRTRYCK UR ÖSTGÖTEN) Linköping 1926

KAGA OCH DESS MÅLNINGAR.

Den 1 september 1145 var en högtidlig dag i Lund, den nordiska ärkebiskopsstaden. Då invigde nämligen ärkebiskop Eskil den sedan omkring fyra decennier under uppbyggnad varande domkyrkan åt Maria och d. hel. Laurentius. Bland de närvarande stormännen och andliga befunno sig även ett antal biskopar: den fördrivne Herman från Slesvig, Ödgrim från Skara och Gislo från Linköping. Den senare invigde högra altaret åt martyrerna Vincentius och Albanus, vilkas relikier jämte en stor mängd andra helgons inlades i altarets relikgömma. Nästföljande årsdag invigde ärkebiskopen själv det vänstra altaret åt martyrerna Stefanus och Mauritius, och därmed synes domkyrkan i huvudsak varit färdig. Vad som återstod var västpartiet, vilket att döma av bevarade reliefer som suttit i portalernas tympana — en välsignande Kristus och en ärkeängel, båda utgångna ur den bekante anonyme stensemästarens Majestatis verkstad —, måste varit till sin nederdel uppfört omkring 1150. Därpå tillkommo de båda tornen under de följande decennierna fram till ca 1170. Det allmänna antagandet att ärkebiskop Absalon skulle uppfört de båda västtornen, att dessa skulle stått färdiga först omkring 1200 samt att Absalon speciellt skul-

le intresserat sig för tornbyggandet vid de skånska lantkyrkorna, är förfelat.

Redan under 1000-talets sista decennier och början av 1100-talet uppstod på den skånska landsbygden en stark lust att bygga stenkyrkor. Det kulturella uppsvinget under ärkebiskop Asker och senare Eskil har även påverkat lantkyrkobyggandet och de gamla träkyrkorna ha rivits samt ersatts med fasta, så småningom allt smäckrare stenkyrkor av en rikedom, som den skånska arkitekturhistorien icke förut kunnat uppvisa. Det är en andligt jäsande tid, under vilken folksjälens tar sig uttryck i vidgat intresse för främmande former.

Under 1100-talets förra hälft har Lund och Skåne innehåft den konstnärliga förmedlarrollen i Norden. Därifrån hämtade Bornholm, Blekinge, Kalmarbygden och Öland impulser, över Växjö fördes de nya formerna till Rydaholm och andra kyrkor i norra Småland; troligen över Linköping, där den äldsta stenkyrkans västfasad liksom S:t Per i Sigtuna upptog schemat från den äldsta stenkatedraken i Roskilde, fördes de ut till östgötabygdens lantkyrkor; domkyrkobygget i Skara blev förmedlaren i Västergötland. Och mot väster sträckte sig det lund-

densiska inflytandet till Själland och Jylland, för att slutligen nå ned till östra delarna av Slesvig.

Gislo av Linköping hade även varit närvarande på synoden i Lund 1139, men troligtvis ha vi att förutsetta en gammal traditionell förbindelse mellan de båda stiftet. Linköpingskanikerna ha väl rekryterats från ärkestiftet och med dem följde då andliga och konstnärliga impulser. Det är om dessa senare, som jag i det följande vill lämna några korta antydningar.

*

Vad som framförallt karaktäriserar östgötakyrkan är det höga, kvadratiske västtornet, som smäckert och elegant höjer sin djärva gotiska spira över kyrkbyns trädunge. Här är något annat än de breda västtornen nere på Skånesläppen eller de något klumpigt tilltagna tornen i Smålands- och Östergötlands skogsbygder. Som en pil skjuta de smala östgötatornen fram ur skogsbrynet, någon gång med ett sadeltak, men oftast med ett tälttak av romansk 1100-talsform eller en spetsig, gotisk huv. Dessa huvar visa på ett folk, som länge bevarat den inhemska träbyggnadstraditionen. I vackert mönster täcker ekspånen den mångkantade stammen för att sedan i

några avfasningar gå över i spiran. Djärvt höjer sig denna mot sommarhimlen; ett passande uttryck för dessa församlingar och ett folk med stolta traditioner.

De ännu bevarade östgötatornen äro många, vi kunna här ej tälja dem alla, utan vilja endast erinra om några av de olika typerna. Vi ha den lilla kvadraten utan yttre våningsavdelning: Kumla, Harstad, Strå, Väversunda etc. Vidare den typ, som vid klockvåningen har en liten indragning: Rogslösa, Hov, Västra Tollstad m. fl. Ytterligare en typ med en bredare sockelvåning med pulpettak i norr och söder, varöver ett smalare överparti höjde sig: Svanshals, Bankekind, Askeby (ursprungligen), Högby och Vinnerstad m. fl. Hit hörde troligen även Appuna, vars torn senare nedbrutits till långhusmurarnas höjd. Dessutom den breda kvadraten med en eller flera utåt markerade våningsavdelningar: Bjälbo, Ekebyborna, Rök, Ask, Källstad o. s. v. Vårt intresse kan icke rymma dem alla. Vi måste inskränka oss till några få av dem. Och bland dessa objekt är Kaga utanför Linköping av ett mer än vanligt intresse.

Egentligen är det underbart, att den lilla vackra kyrkan så väl undgått de senaste årtiondenas stilpurifikation. I det yttre intet av förhävelse. En absidkyrka av små mått med goda proportioner. Å vinden observeras förbandet: jämt, smått och vackert, med obetydlig puts i fogarna. Å den gamla takstolens hanbjälkar visa ännu kvarsittande naglar att kor och långhus ursprungligen täcktes av ett platt trätak, spikat under bjälkarna. Å tornet betona tvenne små skränande indragningar våningsindelningen. Först i tredje våningen dekoreras murarna mera rikt med hörn- och mittlisen av välhuggen kalksten, betonande det vertikala och sammanbundna av en enkel rundbågsfris.

Däröver den spetsiga, gotiska spån-
huven. Tornets bottenvåning, som har mycket små mått, öppnar sig med en rundbåge mot långhuset. Härinne borde dopfunten få sin plats. Tidigare fanns här i sydmuren en ingång till torntrappan; nu är denna tillmurad och över en liten tillbyggnad i söder kommer man upp i tornvåningarna. Till tornets värdering återkomma vi senare på till om den märkliga kyrkan i Heda.

För att bedöma den romanska stenskulpturen måste man framförallt komma ihåg, att den i regel är beräknad på arkitektonisk verkan samt stiliserad. Endast om man tar hänsyn till denna nära avhängighet kan man giva den rättvisa vid den estetiska värderingen. Av den forna stenskulpturen i Kaga är endast en liten rest, den s. k. "Kagabiskopen", bevarad. En i sandsten skulpterad, frontalt stående biskop i skrud, bärande bok och stav. Huvudet är förkommet, det nuvarande är en senare tillsats. Han står på ett liggende lejon, som i gapet håller ett fyrfotadjur. Ursprungligen har här funnits ytterligare tvenne dylika skulpturer, ty dessa kunna endast tänkas symmetriska, d. v. s. de ha flankerat en ingång, uppbärande en baldakin. Lejonet har vilat på en hög sockel och biskopen i sin ordning uppbar ett kapital, varpå baldakinen vilade. Denna var placerad utanför långhusets eller korets sydportal, troligen den senare. En liknande, av ståfigurer buren baldakin är den nordvästra i Lunds domkyrkas tvärskepp, tillkommen ej så sent efter 1125. En liknande har även funnits vid en av Skånes allra vackraste lantkyrkor från 1100-talet, Tryde. Denna är nu raserad, men några rester av portalen finnas kvar. Kagalejonet med dess välordnade och detaljrikt utförda lockar har sin närmaste förebild i ett av lejonet till baldakin från Tryde. Dylika vaktlejon äro utmärkande för de lombar-

diska kyrkornas portalbaldakiner från och med 1100-talets början och de påträffas även ofta på vägen till Lombardiet. Så t. ex. i San Zeno i Reichenhall, där lejonet bär en man i gapet. En liten detalj av Kagabiskopen för oss även till Skåne, nämligen det i små sirliga veck plisserade halskråset. Samma återfinnes på en biskopsstaty från Ingeltorps kyrka i Skåne, troligen utförd i den skånska stensemästaren Majestatis verkstad eller av någon hans lärjunge. Allt detta tyder på att skulptören till portalbaldakinen — och därmed troligen även Kagakyrkans byggmästare — tillhört den skånska byggnadstruppen samt att han verkat här i Östergötland vid tiden omkring 1150, ja, kanske något årtionde tidigare.

Alla kyrkor mäktade dock ej skaffa sig många skulpturer och i små församlingar förmådde icke den lilla enkla kyrkan att med sin torftighet leda människornas tankar bort från alldagen mot en högre och ljusare värld. Här uppe fattades så mycket, här felade söderns glansfulla material och vad som under äldre medeltiden var nödvändigt för spridandet av en högre konstnärlig kultur: stora städer och mäktiga kloster. Under primitiva förhållanden blev då målaren den som i färg fick ersätta glansen. Genom hans pensel kunde även den enklaste bykyrka få ett högre andligt liv och fyllas med djuptänkta, anknytningsrika symboler.

Kagas romanska målningar kunna ännu studeras ovan valven. Å långhusets norra vägg stå tvenne manliga figurer, genom nimber karakteriserade såsom heliga. De bära dalmatikor samt latinsk tonsur. Framför bröstet hålla de böcker. De äro alltså diakoner. Mitt emot, å södra väggen sitter en biskop på sin tron. Han sitter rakt frontalt, det skägglösa, ovala ansiktet ser rakt ut, högra handen är uppsträckt

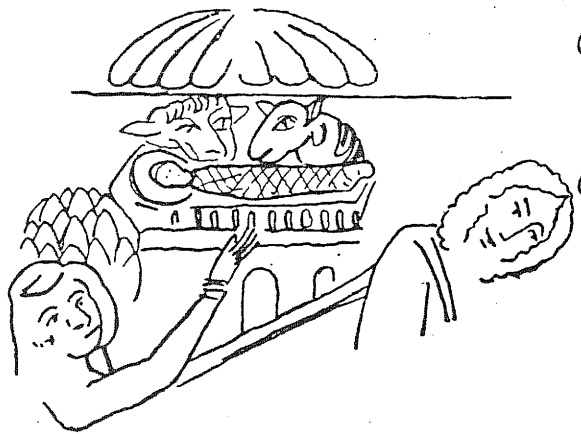
Välsignande biskop.

välsignande, den vänstra håller krumstaven. På huvudet bär han mitran, mässhakens bårder ha formen av ett Y, kännetecknande för den äldre bildningen. Bredvid står en kvinna i adorationsställning. Med bedjande, höjda händer vänder hon sig mot biskopen. Över den långa underklädnanden, tunikan, bär hon en rikt ornamenterad mantel med vida ärmar, vilken går upp över huvudet i en vid duk. Norra delen av östväggen upptogs av ett kvinnligt

helgon i krona, bärande en bok. Hon tillbedjes av tvenne änglar. Motsvarande sida i söder visar en konung med glöb i vänstra och yxa i högra handen. Även denna figur flankeras av tvenne änglar. Här står vi inför den helige Olof, den nordiska bondeguden, Tors arvtagare, vilken ju var särdeles populär även i Östergötland. Detta är därför en i sin art sällsynt scen, särskilt anmärkningsvärd genom att vi här troligen för första gången i det

svenska murmaleriet, se, huru ett nordiskt helgon tager plats bland de söderifrån hämtade motiven. Kaga kyrka var sannolikt vigd åt Olof.

Kring tribunbågen i koret äro anbringade tvenne i det samtida danska måleriet ofta återkommande scener: Kains och Abels offer. Mot norr Abel, som räcker upp ett på ett rött kläde liggande lamm. Offret är den käre Guden till välbehag, ty han utsträcker sin hand välsignande. Välsignelsen utdelas genom att de tvenne långfingrarna äro utsträckta, medan tummen är lagd mot de böjda lillfingrarna, alltså en bysantisk ritus. Kain i söder håller tvenne sädeskärvar, framburna på ett vitt skynke. Koret övriga scener ansluta sig till Kristi barn-domshistoria. I norr Födelsen med gudamodern till vänster, utsträckande sin högra hand mot krubban. I denna ligger Jesusbarnet, väl lindat; däröver sträcka oxen och åsnan fram sina mular. Till höger synes Josef i yvigt skägg och hår, försjunken i djupa tankar. Nästa scen är Heliga tre konungars tillbedjan. Maria i en grön mantel håller det lilla Jesusbarnet i knät; från höger närma sig de tre konungarna i röda livrockar och vida hattar, som likna judemössor; frambärande sina dhavor på gröna skynken. Den östligaste av konungarna är nu mycket skadad. I söder framställes

Födelsen.

Barnamordet.

den i medeltidsmåleriet ofta återkommande skräckscenen: Barnamordet i Bethlehem. Krigsknektarna i tätt åtsittande ringbrynjor och spetsiga hjälmar sticka sina svärd genom barnakropparna. Barnens skräck skildras genom att håret reser sig hos dem, kvastartat. Mödrarna i röda dräkter och turbanliknande huvudprydnader sträcka ut handen för att rädda de små. Scenen till höger om denna är nu defekt. Till vänster synes en djävul, till höger tvänne män i brunt hår och skägg samt med uppåtsträckta händer. Nedanför synes huvudet och halsen av ett hästliknande djur. Av allt att döma är denna högra hälft rester av en scen, som visat bebådelsen för herdarna på julnatten.

Färgskalan är rött, brunt, ljus och mörkt grönt, blått och gult. Stilgivningen är ännu delvis stel, figurerna äro uppställda orörligt och

tungt; över det hela vilar en festlig och ålderdomlig prägel. Geometriskiska mönster av sågnsnitt och palmetter inom rundlar omramma scenerna, av vilka ytterligare ett antal troligen döljas under putsen i kor och långhus. Åtminstone kan man till all denna rikedom förutsätta tillvaron i absiden av en tronande Kristus, Majestas Domini, omgiven av evangelistsymbolerna.

Besvarandet av frågan om Kagamålningarnas konstnärliga proveniens förbehålles åt specialstudiet. Vare det nog sagt, att de ornamentala motiven icke lämna någon anhaltspunkt samt att de figurala icke synas ha något samband med de samtida skånska och danska kalkmålningarna. De närmaste parallellerna ha vi sannolikt att söka i det samtida bokmåleriet från 1100-talets mitt. Mästaren har dock va-

rit en självständig och god skapare av nya motiv. Det visar framställningen av Sankt Olof. Hos de samtida handskrifterna pågår vid denna tid en utvecklingsprocess från det stelt frontala inom högromantiken till större rörlighet. Väggmåleriet visar en liknande linje. Den livliga veckstilen å några av figurerna skulle kunna tyda på 1100-talets senare hälft eller övergången till 1200-talet. Hjälmtypen å knektarna i barnamordsscenen är den från 1100-talets förra hälft i Danmark vanliga, medan drottningens och Sankt Olofs kronor med bladliknande franska liljor förekommer först från 1100-talets slut eller omkring 1200. Vid denna tid bör Kagamålaren gått till verket. Var det manne en broder som gick in och ut i kretsen bland hovherrar vid Linköpingsdomen eller en främling?

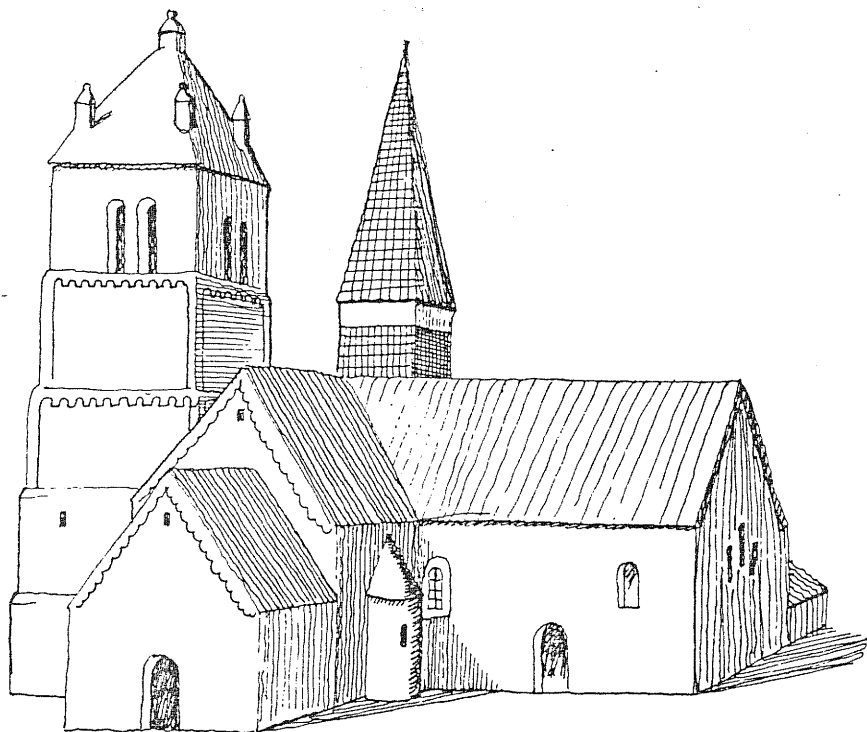
HEDA.

Färden går vidare mot Heda, där det grå tornet reser sig dystert, synligt vida över slätten. Beträkta- ren blir överraskad. Även om man känner kyrkan förut genom avbildningar, framträder dock först här på platsen alla dess egendomligheter i fullt ljus. Här har skåningen Karl Georg Brunius varit och "restaure- rat". Enligt hans plan av år 1852 raserades kyrkans forna kor och sakristia samt vapenhus; ett par typiska skånska 1800-talskorsarmar tillbyggdes jämte en stor absid i öster. Även en senare reparation har förändrat kyrkan åtskilligt. Och trots detta och mycket annat, som nu är spårlöst försvunnet, kan man ej annat än vara tacksam över att så mycket finnes kvar. Åtminstone i stora drag kan byggnadshistorien skisseras.

Den äldsta stenkyrkan anslöt sig i planen till den av riksantikvarie Cur-

man framgrävda romanska Linköpingsdomen, ehuru något förenklad. Den bestod av ett enskeppigt, kort långhus med korsarmar, vilka hade var sin lilla rundel på östra muren samt troligen ett mindre huvudkor med utskjutande absid. Enligt Brunius' åsikt har den nuvarande södra korsarmen med dess absid tidigare varit bar i den äldsta kyrkan, vilken alltså skulle tett sig såsom en liten vanlig östgötakyrka. Så kan ej ha varit fallet. Den nuvarande södra armen har i alla tider utgjort södra tvärskeppsarmen, eljest vore den trappa, som nu löper i dess västra mur med ingång från öster, oförklarlig. Denna trappa kan endast ha fört upp till ett centraltorn, som rest sig över korskvadraten. Härmed är den äldsta Hedakyrkan avsluten till den grupp av centraltornskyrkor, som i Uppland varit representerad av St. Per i Sigtuna och

Domkyrkan i Gamla Uppsala, i Kii i Kärila, i Västergötland av Skaradömen under dess äldsta byggnadsperiod samt i Sveneby och i Blekinge i Ronneby och Bräkne Hoby. Gemensamt med dessa senare har Heda haft det korta, enskeppiga långhuset. I Skåne är denna typ ej observerad, men det är ingalunda otroligt att den en gång funnits här, ty vi påträffa den ännu en gång i det gamla Danmark, i Venge på Jylland, ja, det synes till och med som om invandringsstationen skulle legat här. Bevarade skulpturer i Ronneby och Bräkne Hoby visa jutska former. Ett kapitel från St. Per i Sigtuna är även jutskt, och västpartiet där samt i den gamla stiftskyrkan i Linköping var analogt med den äldsta stenkatedralens i Roskilde, d. v. s. från Sven Norbagges dagar. Vi kunna gå ytterligare och erinra om att Gamla Uppsaladömens

Heda kyrka, exteriör från sydost 1670.

västparti hade sin närmaste frände i en av Ölands äldsta stenkyrkor, i Hulterstad, men denna senare var en avbild av kyrkan i Skarpsalling på Jylland. Så visar allt mot söder, även om vi i vad det gäller vissa delar böra söka utgångspunkten i England och Normandie.

Denna stiftskyrkotyp har varit normgivande även för större lantkyrkor långt efter huvudkyrkornas tillkomst, ty Heda kan tidigast ha uppförts mellan 1130—50. Den södra korsarmens fönster med dess rikt profilerade omfattning av vuster, hålkälar och falsar är endast

tänkbart under det skede i södra Sverige, då kyrkobyggandet där stod under starkt inflytande av den skånska, från domkyrkobygget i Lund utstrålade, lombardiskt färgade byggnadskonsten, alltså senast omkring 1150. Detsamma berättar oss den vackra piscinan, uttömningsstenen, som nu är inmurad i korsarmens södra vägg. Dennas märkliga relief, en man i sittande ställning å en prydlig stol, med korslagda ben samt svärdet lagt över knäet, är väl Östergötlands förnämsta bevarade 1100-talsskulptur i sten. Denna jämte den nu försvunna massiva

tornhuven av sten, varom den vidfogade teckningen från 1670 lämnar en antydning, huvarna på trappornen i Örberga samt sist, men icke sämst, Ragvald Knaphöfdes gravkor i Vreta, tillhöra den romanska östgötkonstens stora hemligheter. De förtjäna att omnämnas i högtidliga ögonblick. Vi spara dem till juletid.

Under ett andra skede tillbyggdes västtornet med dess vackra dekoration av lisener och rundbågsfris. Till detta ansluter sig huvudmassan av östgötatorn med dekoration, men byggnadsledaren var ingen sachsare, såsom vid de breda Skånetornen, ej heller westfalare som Kumlaby, i Bjälbo och andra stora kvadratiske östgötatorn, utan han kom från andra sidan Thüringerwald.

Ytterligare förgick en tid. Därpå raserades det äldsta lilla koret med absid och i stället uppfördes ett större, rakt avslutat unggotiskt kor, varjämte långhuset tillbyggdes mot norr med ett sidoskepp. Nu hade cistercienserna fast fot i dessa trakter; det är genom dem och Alvastrabroderna vi kunna förklara långhusets stora längdtunna samt sidoskeppets trenne tvärtunnor, öppnade mot långhuset genom arkader; drag, som föra oss till ordens moderland Frankrike. En sakristia vid korets norra mur, ett vapenhus utanför södra korsarmen samt en takryttare av trä på norra sidoskeppet voro senare tillbyggnader. Så stod kyrkan när den på 1850-talet träffades av den Bruniuska restaureringen.

ROGSLÖSA OCH DIDRIK AV BERN. — KÄLLSTAD.

Följande det av saga och sägen mångomtalade Omberg skynda vi mot Rogslösa, där Sveriges märkligaste kyrkodörr gömmer inom den trevna kyrkan, ett mönster för folkets samlingsplats i en gammal kulturbyggd. Östergötland har varit

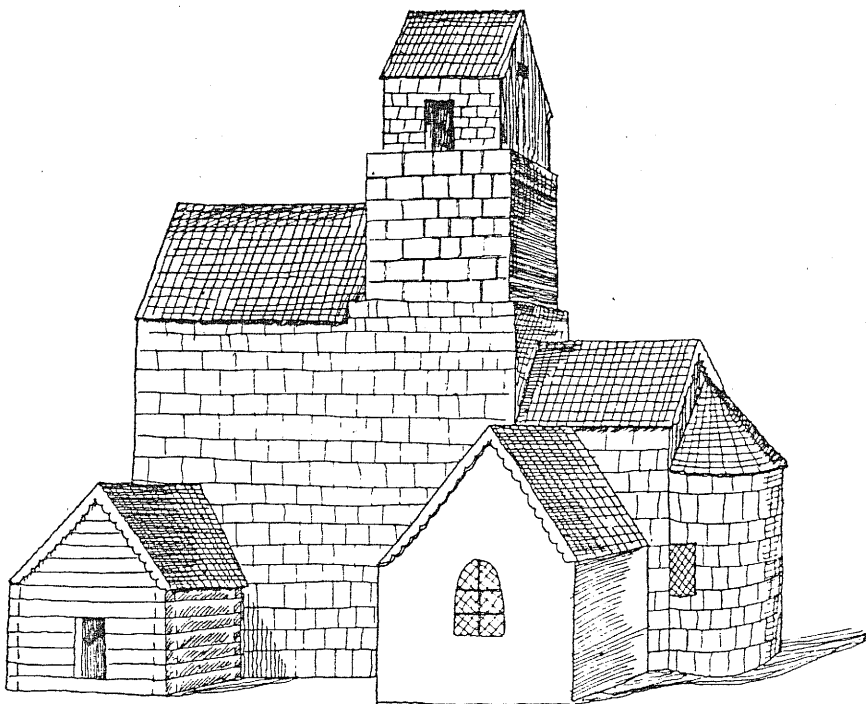
förunderligt rikt på med vackra smiden försedda trädörrar; när den flitige artisten Mandelgren på 1840-talet vandrade i landskapet, kunde han på ett rätt begränsat område avteckna ej mindre än ett dussin. Av dessa tar Rogslösadörren priset

genom sin konstnärlighet, genom den väl avvägda fördelningen av figurer och ornamentik samt motivvalet. Det är ej förunderligt, att den givit stoft åt fantasin; de många skramlande ringarna kring låset inbjuda direkt till fabulering.

Här förnimma vi något av nordisk hednatro, trolldom och spöksaga.

Säkerligen har en östgötasmed varit mästaren. Norden var ju berömt för sina konstskickliga smeder och mycket i dessa dörrars ornamentik torde återgå på den inhemska smidesträdningen. Ditåt visar även namnet Asmunder, han som arbetat dörrarna i Väversunda, i Brahekyrkan på Visingsö samt i Versås i Västergötland. Men hur är det med figurscenerna? Rogslösadörrens samhörighet med de berömda kistorna från Voxtorp och Rydaholm i Småland, är uppenbar. Av allt att döma äro de arbetade av samma man; det har ju också redan för ett decennium tillbaka framhållits av professor A. Romdahl. Båda kistorna visa jaktscener: en jägare som förföljer en hjort, hundar och jaktfolk som jaga villebrådet samt en man blåsande i lur. Lurblåsaren, falcken, hundarna och hjorten återgå på Rogslösadörrens tympanonfält. Men Rydaholmskistan är rikare. Här finnes även en häst — den lurblåsande jägaren har stigit av — och framför hästen synes en djävul uppkrupen i ett träd. Livsträdet återfinnes såväl å dörren som kistorna.

O. Janse har tolkat Rogslösadörrens scen såsom S:t Hubertus jakt, medan Andreas Lindblom i samband med kistorna antytt, att här snarare avbildas Karl den stores berömda jaktparti. Hästen och djävulen i trädet leder dock, enligt min mening, tanken osökt in på sagan om Didrik av Bern och dennes vilda jakt sådan den långt in i vår tid bevarats i folkfantasin. Folksagans hjältar får ofta en mystisk ändalykt, Didrik av Bern låter den försvinna på ett hemlighetsfullt sätt. Sedan alla hans hjältar fallit, bortföres han på en svart häst. Den vilda jakten går mot helvetets vida port, där djävulen väntar på sitt by-

Källstads kyrka. Exteriör från sydost 1670.

te. Så går han, bortförd av djävulen, in i dödsberget, dit folksagan älskar att begrava sina hjältar, eller han uppenbarar sig såsom den vilde jägaren i spetsen för sin allt förintande här. Denna scen med Didriks vilda jakt är avbildad å fasaden till San Zeno i Verona, samma kyrka som besitter de berömda bronsdörrar, om vilka Romdahl erinrat i samband med Rogslösadörren. Rester av denna jaktscen, en gång placerade över norra sidoskeppsportalen, äro ännu bevarade i Lunds domkyrka, samt på fasaden till den berömda vallfartskyrkan Saint Gilles i södra Frankrike, utskeppningshamnen för pilgrimsfärderna till Heliga landet. Dit kommo småländska och väl även östgötiska vallfarare. Och vissa skulpturer i Saint Gilles fasad stå i nära samband med Verona, varifrån Lunds katedralen hämtat så många motiv. Det synes därför antagligt, att detta motiv kommit till Småland och Östergötland via Lund — åtminstone delvis i den avfattning det

här fick under 1100-talets förra hälvt, till vilken tidpunkt Rogslösadörren och kistorna böra förläggas — men å andra sidan veta vi från illustrationerna till Sigurdssagan huru kristna och hedniska motiv äro så nära förbundna, att det ej skulle förvåna, om vi en dag kunde påvisa att bakom dessa scener ligger något urgammalt nordiskt. Rökstenen antyder ju huru Didrik av Bern redan tidigt hade sin plats befäst bland Östergötlands hjältar.

*

Från Rogslösa till Källstad är vägen icke lång.

Vid Källstad är mycket raserat; endast det gamla tornet återstår från det medeltida byggnadsskedet. Det är en egendomlig stämning, när man på den 66 cm. smala, välvda, och brant stigande trappan kommer upp i första tornvåningen genom en finhuggen dörrinfattning. Ett mäktigt tunnvalv täcker rummet, som får sitt ljus genom ett rundfönster i västra muren. Å mot-

satta väggen synes i den skymmande dagern en rundbågig altarnisch, nu tyvärr genombruten för en ingång till långhusvinden. Denna nisch flankeras av tvenne kolonner, vilka uppbära en baldakin och ovan denna höjer sig ett treräckigt gavelfält med välhuggen list. Det är, så vitt jag vet, den nordligaste baldakinen inom landet och därtill genom placeringen uppe i ett torn, fullkomligt unik. Sina närmaste fränder har den i Lunds domkyrka och ännu en gång ha vi denna dag fått ett bevis för huru nära Östergötland under stenkyrkobyggandets första dagar var anslutet till den skånska metropolen.

Avvikande från Källstad och Ask var Ödeshög, där tornet var uppfört över koret, vartill tidigare en absid anslutit sig. Medan denna typ leder till Öland och dess en gång så talrika kyrkor med östtorn samt stundom även västtorn, för oss Källstad och Ask till Kalmartrakten tvåvåningskyrka, d. v. s. med gudstjänstlokal i bottenvåningen samt profan övervåning, från vars östra del ett torn höjde sig. Det bästa exemplet härpå är Hossmo invid Kalmar, en på det hela taget särdeles välbevarad byggnad, ännu med smalare lägre kor samt absid. Den på 1890-talet rivna Hamneda i Småland tillhörde samma grupp. Avbildningar visa att här fanns en övervåning med ljusgluggar. Typen var enastående i Växjöstiftet, dit den liksom till Östergötland troligen kommit från Kalmartrakten. Men här som på Öland och i Blekinge äro dessa kyrkor så nära besläktade med tvenne gudshus på Bornholm, Aakirke och Öster Marie, att vi kunna tala om en nästan samtidigt uppträdande företeelse, ett storartat uttryck för den byggnadsiver som behärskade Götalands innevånare under 1100-talet och 1200-talets början.

*

Långt i fjärran skymtar det höga tornet i Örberga på sin kulle. Stugorna omkring; kyrkogården, boden och kyrkan, det hela är en sällsynt harmonisk anläggning, ett lysande prov på en socken, som med stolthet och pietet vet att värda sina minnen. Det här i kyrkogårdsbodens övervåning inrymda lilla häradsmuseet vittnar i all sin enkelhet om vad som kan åstadkommas, när offervilja och intresse äro tillfinnandes. De allestädes i landet uppväxande små sockenmuseerna säga oss också, tydligare än något annat, att centraliseringstanken, antingen det nu gäller människor, fabriker eller museiföremål, var förfelad. Människorna ha blivit trötta på internationalismen; nu vilja de återgå till de värden, som stå dem närmast.

Med sina trappturaler är Örbergatornet jämte Husabys enastående i Norden. För Husabytornet har ju av flera forskare framhållits att det ursprungligen varit en fristående kastal samt att det skulle tillkommit under engelskt inflytande. Båda antagandena äro felaktiga, men motskålen kunna vi icke inlåta oss på i detta sammanhang. Lika litet som övriga svenska romanska torn, har Örberga varit uppbyggt med tanke på försvar. Försvarsteorien är en dikt av materialismens arkeologer, vilka i varje smal ljusöppning sågo en skytteglugg. Blott ett ville de icke se: det liturgiska ändamålet. Denna uppfattning är belysande för tiden, ty under industrialismen hade liturgien, den kyrkliga kultens huvudfaktor, sjunkit ned till en bisak, medan predikandet och retoriken firade triumfer.

Inbyggandet av stora orglar i Västerlandets kyrkor har ej blott förstört den ursprungliga liturgin. Modet har även varit till olycka för kyrkosången. Ännu på 1850-talet

voro orglar sällsynta i svenska lantkyrkor; hela menigheten sjöng med under anförande av klockaren, som hade sin plats i en särskild bänk framme i koret. Kyrkorna voro fyllda till sista plats. 1925: stora orglar, rätt ofta dålig sång och få åhörare. Episoden för någon tid sedan i en kyrka i Stockholmstrakten, där församlingen stod handfallen emedan orgelnisten var försvunnen, är betecknande för tiden och det allmänna tillståndet. Det omotiverade anbringandet av orglarna i väster, har i regel fördärvat långhusets arkitektur och interiörens helhetsverkan. Ofta och ända in i våra dagar — även i Östergötland — har man vid orglarnas inbyggnad förstört de västemporer, som i regel funnits vid alla större katedraler samt i enklare former i en mängd lantkyrkor, även i Sverige under äldre medeltiden. Denna nivellering har icke skett av illvilja, utan i ren okunnighet om att tornen haft ett liturgiskt ändamål. Då många av våra lantkyrkor ännu nöja sig med små transportabla kammarorglar, är det ännu icke för sent att på en del platser rädda de västemporer, som eventuellt finnas, om en reaktion inträder, och det vore en Sverige ingalunda ovärdig uppgift, om vi häri kunde gå i spetsen. Behåll därför den lilla kammarorgeln, och vill arkitekten placera den stora i väster, så säg nej! Sätt den i korsarmen, om någon sådan finnes. Men använd hellre pengarna till utbildning av kören. Bilda barnkörer! Låt tioåringarna sjunga med! När en sådan liten korist deltagit i sången intill konfirmationen, har han svårt för att förgäta sin sockenkyrka. På många håll inom den protestantiska världen pågår nu en ivrig strävan att göra den kyrkliga liturgien rikare, och måhända skola vi redan inom något decennium ha hunnit fram till former, som långt

mer än nu kunna samla olika religiöst tänkande.

Från Örbergatornet se vi i kvällsolen ut över den bygd, som klassiskt skildrats av Heidenstam. Där nere ligger Naddö på sin udde och jag minnes en höstnatt med skalden, vandrande i parken och lyssnande till Vätterns böljegång. Och de gröna bokarna på Odinshøj vid det

blå Öresund. Svenskt och danskt, avlägset och dock förenat, så som det var under 1100-talet. Men hela nejden synes ljusare vid tanken på, att nu återbördas diktaren till den bygd, som i sannaste mening är hans.

I solnedgången äro vi i Vadstena för att se de sista strålarna lysa in genom de höga spetsbågsfönstren på hertig Magnus gravmonument.

Och man minnes Heidenstams underbara dikt:

Fylld av glada röster småler pingstens ljusa skymning över stenansiktet.

Myrtenkrukor, rika azaleor
nattvardsbarnen lyfta upp på värden,
där en stackars däre
sover sin föckniga sömn.

Vet ej varför han satt stum och fången,
varför knäppta händer blomsterlindas.

Livets pilgrim, svara,
vet du mer om dig själv?

HEDA OCH PILGRIMSVÄGARNA.

Jerusalem hade stormats, i korsfararnas spår följde fredliga pilgrimer som ville knäböja på minnesplatserna i de heliga städerna. Under 1100-talet förvandlades europeerna till ett vandringsfolk med korståg eller botgörarefärder på programmet. Än var det Syrien eller Venden, än Rom, Jerusalem eller St. Jakob i Compostella som hem-söktes. Även skandinaverna smittades av denna vandringslusta, även i de svenska skogarna återljödo de inre ropen om behov av frälsning och snart nådde pilgrimsrörelsen upp till Island. Ett i en nödfallsstund avgivet löfte, en på valfart lydande tingsdom såsom sonemedel för ett svårt brott, en brinnande önskan att innan dödsstunden nalkades få beträda helig jord för att sedan dö i den i Jerusalem inköpta vita vadum, drevo dem ut på vandring. Deras färd blev en offentlig angelägenhet, för vilken hela hemförsamlingen var intresserad. Utrustade med manteln och den vida hatten, välsignades de i kyrkan av prästen och mottogo ur hans hand de vigda insignierna: pilgrimsstaven och pilgrimsväskan. När de efter år och dag, fyllda av tusende faror och strapatser, återvände till hemsocknen, mottogos de utanför kyrkodörren av prästen och hemmavarande troende. Med stolthet kunde vall-

fararna då förevisa sina hemförda troféer, tecknen på den lyckligt fullbordade färden: Romfararna den korsade Petrusnyckeln, de från Compostella den helige Jakobs pilgrimsmusla och Jorsalafararna — eller Palmare som de kallades på runstenarna — palmkvistarna och den heliga dopdräkten som de iklädde sig på sotsängen för att i vita vadum gå döden till mötes.

Fyllda av helig iver hade de nordiska pilgrimerna på smala och farliga skogsstigar vandrat ned mot den skånska slätten. De seglade över till Själland eller Sleswig och där träffade de snart likasinnade för att gemensamt färdas Oxvägen ned genom Jylland mot Ejdern och Elbe. Den isländska abboten Nikolaus, vilken 1151—54 företog sin pilgrimsfärd till Heliga landet, har med omsorg upptecknat stationerna på sydvägen genom västra Tyskland: Padenborn, Mainz, Basel, Ivrea, Rom och över Benevent till Bari i Apulien, där embarkeringen brukade ske. Många nordbor synas dock ha föredragit den östra vägen genom Tyskland, över Braunschweig, Meiningen, Würzburg och Schangau samt genom Brennerpasset ned till Verona, medan andra valde Iliansvägen genom Frankrike, där de följde Rhône och nådde Saint Gilles (Iliansborg), utskepp-

ningshamnen för vallfarare till Heliga landet. Saint Gilles, den stora klosterkyrkan vid Rhône mynningen, hade vid denna tid samma betydelse som Hamburg eller Southampton i våra dagar. Många pilgrimer föredrogo dock att från Saint Gilles fortsätta kustvägen in i Italien, där de vid Po mellan Pavia och Piacenza nådde den sydliga, stora pilgrimsvägen. Detta betydde att resan förlängdes med sex hela veckor. Denna route hade Knut den store färdats till Rom. Men framförallt var Saint Gilles en träffpunkt för alla dem som på vägen till eller från Rom ville göra en avstickare till St. Jakob i Galicien.

Den helige Jacobus, den äldsta bland apostlarna, hade själv gjort missionsresor till Medelhavsländerna innan han fick sin grav i S. Jago di Compostella. Han blev alla pilgrimers skyddspatron, till hans helgedom vallfärdade många för att erövra pilgrimsmuslan, och det är ej förunderligt, att Kap Ferrol blev sjöfararnas ordinarie station under korstågstiden. Vägledna av Nordstjärnan seglade nordborna sedan vidare utanför Spaniens västkust genom Herkules stoder in i Medelhavet. Den routen tog Sigurd Jorsalafar sedan han vistats en vinter i Galicien.

Vilka öden som träffade de anony-

ma expeditioner som passerade "Jacobsland", t. ex. åren 1111—1120, därom veta vi intet. 1144—1147 drog en flotta av danskar, norrmän, svenskar och normander till Portugal och Lissabon. Till Compostella vandrade en kanik hos ärkebiskop Eskil och den isländske hövdingen Rador Sveinbjörnson, som i slutet av 1100-talet besökte ärkebiskop Thomas grav i Canterbury. Till S. Jago kom också Själlands populära folkhelgon, den helige Anders av Slagelse på sin legendariska pilgrimsfärd 1204—1206. Men om de otaliga namnlösa sakna vi kunskap. Birgitta besökte Compostella, och ännu vid medeltidens slut brukade den baltiska nordens pilgrimer samlas i Lübeck för att i skockar på ett halvt tusen företaga vallfarten dit sjöledes på hanseaternas koggar.

För dem som föredrogo landvägen, ledde de stora pilgrimsvägarna i Frankrike ned genom Burgund, där under 1100-talet munkarna i Cluny voro ledare för pilgrimsfärderna till Compostella. Från Cluny gick routen över Le Pery och Moissac, en annan huvudväg, som upptog vallfarare från Anjou och Poitou, gick från Vézelay över Limoges till Périgueux, på en tredje samlades pilgrimerna från Orleans och Bordeaux, strömmande ned mot Tours, Poitiers och Saintes, medan en fjärde förde från Arles över Toulouse mot Pyrenéerna. Till denna hörde pilgrimerna från Saint Gilles. Och liksom dessa huvudrouter alla ledde mot samma mål och förbundo Nord- och Mellaneuropas pilgrimsvägar med Frankrike och Spaniens samt vägen till Saint Gilles med vallfarrarna till eller från Heliga graven, fanns även inom kyrkoarkitekturen ett genetiskt sammanhang, och med otaliga trådar förbundos Frankrikes stora vallfartskyrkor med St. Jago och Gravkyrkan i Jerusalem.

Vilken betydelse hade dessa vallfärder genom Frankrike till Compo-

stella för den nordiska 1100-talskonsten. Sedd mot det föregående verkar denna fråga icke längre originell, även om vi veta att den skånska skulpturskolans glansperiod i stort sett var avslutad omkring 1150.

Från 700-talet utgjorde det franska och spanska Katalonien ett gemensamt furstedöme. Inom den spanska delen härskade den iransk-syriska konsten och därifrån förmedlades till Västerlandet, som dittills levat på det latinska arvegodset och bysantinska gåvor, en rad av viktiga moment: den på tromper vilande kupolen, den iransk-syriska grundplanen och exteriörens strävpelare, det primitiva ribbvalvet, hästskobågen, det minaretartade klocktornet etc. Denna nya arkitektur strömmade in över Roussillons gränser, fullkomnades i teknik och metod och gick upp mot Rhendalen och Hessen; gick tillbaka genom Burgund och Auvergne till Toulouse, passerade Västpyrenéerna, Navarra och Galicien för att sluta i Santiago de Compostella. I Kastilien undertrycktes de orientalska formerna fullständigt av cluniacenserna, vilka innehade det 1074 eller 1075 grundlagda och 1128 fullbordade Compostella. Detta sammanhang mellan Katalonien, Asturien och Frankrike under förromansk och romansk tid har Marcel Dieulafoy visat, samtidigt som han betonat sammanhanget mellan monumentalmåleriet i León och Barcelona med Saint-Savin och Poitiers.

Men var det embart arkitekturen som verkade? Vid 1000-talets början blomstrade i Katalonien en utomordentligt frodig skrivarskola och de bibehållna handskriftsillustrationerna från gammalkristen och tidig medeltid i Spanien äro förmodligen talrikare än från något annat land. Tillkommen under inflytelser från den västgotiska, men särskilt

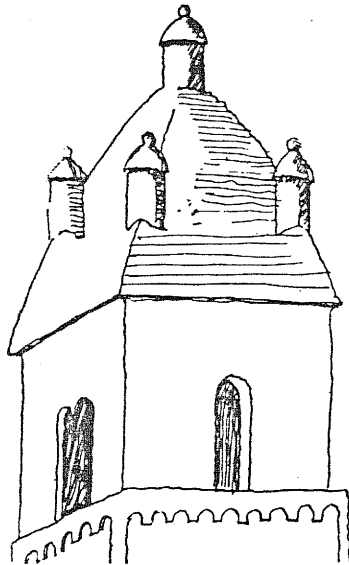
arabisk-orientalska kulturen, förnygrades den under frankisk tid. Bokmåleriet avspeglar landets förbindelser med det latinska Nordafrika, med Egypten, Persien och Bysanz. Men Wilhelm Neuss, som i sin utmärkta bok om Kataloniens bibelillustrationer påvisat det starka arabiska elementet i landets konst, har även framkastat frågan om ej Kataloniens bokmåleri haft någon betydelse för uppkomsten av den förmedeltida sydfranska monumentalskulpturen. Särskilt de långsträckta gestalterna i bibeln från Saint Pere de Roda, härstammande från det nu i ruiner liggande St. Petrus kloster vid Pyrenéernas fot, vilket med sina relikier av Petrus huvud, av Paulus o. a. lockade pilgrimsskarorna, erinra om de tunna, överdrivet långa figurerna i Saint Pierre i Moissac, om Saint Sernin i Toulouse, om Souillac samt om den burgundiska skulpturen i Autun och Vézelay. Fasaden till Santa Maria de Ripollo i Katalonien lämnar ett faktiskt bevis för att bokmåleriet varit den ledande kraften, i Sydfrankrike bemängt med intrycken från talrikt importerade bysantinska elfenbensskulpturer. Härigenom bliva de många stilegendomligheterna i 1100-talets konst bättre förklarade. Det finnes ett samband redan nu mellan Ostasien och Västeuropa de handelsdrivande arberna ha förmedlat stildrag från Persien till Spanien och omvänt till Indien och Kina; katalonska handskrifter förde dem vidare till Frankrikes söder, där de under bysantinsk påverkan upplevde en renässans i katedralfasadernas statygrupper. Även småplastiken har medverkat; det visar likheten i de katalonska antemensalerna i Viçh och Barcelona med de ovannämnda franska skulpturerna. Härigenom har Frankrikes ställning såsom modershem för den monumentala skulpturen i Västerlandet blivit all-

varligt rubbad. Gent emot Emile Målès glänsande försvar för det franska ledarskapet har amerikanen A. Kingsley Porter riktat kraftiga stötar, samtidigt som han uppvisat betydligt äldre spanska paralleller. Och ju flera spanska drag som vi kunna uppdriva i Tyskland och Skandinavien, ju mera komma de franska positionerna att försvagas. Men Norden var väl knappast enbart emottagare. Bakom de franska katedralstatyerna gömma sig väl även primitiva element. I vad mån Norden här verkat befruktande, därom är det ännu för tidigt att orda. Förunderligt voro det dock om icke den nordiska träskärarkonsten, högsätesstolparna, avgudabilderna, stavkyrkornas takkonstruktioner och travéer avsatt några spår ej blott i Frankrike, utan även i Lombardiet vid en tidpunkt, som måste ligga avsevärt före den här omordade.

Därutöver gives det många drag i tidig nordisk 1100-talskonst, som vore oförklarliga, därest vi ej kunde återföra dem på södra Frankrike. I vad mån Saint-Gilles varit transiteringsstationen, förblir tills vidare en öppen fråga. Nordens tidigaste monumentalskulptur, "Jätten Finn" i Lunds domkyrkas krypta, vore en gåta därest vi icke kunde återförda den på Languedoc. I dessa trakter av Frankrike, i det gamla grevskapet Périgord, hör kupolvalvet hemma sedan omkring 1100, och det anses allmänt, att utgångspunkten varit Périgueux, men om dess uppkomst där råder ännu ovisshet. Endast därifrån kan pendentivkupolen, vilken omvandlad förekommer i spansk-nordisk byggnadskonst, ha förts till domen i Ribe. Och från samma trakter eller från domen i Angoulême äro de bikupeliknande hättorna på tornen i Tveje Marlöse på Själland.

Det är intressant nog att kunna påvisa, att denna strömning från

Aquitanien även nått Östergötland under stenkyrkobyggandets första dagar på landsbygden. Den märkliga Heda kyrka hade omkring 1670 och ännu vid 1800-tallets mitt ett kupolartat stentak på västtornet. C. G. Brunius beskriver det i sina anteckningar från östgötaresan 1849 sålunda: "Tornets be-

Heda. Tornhuven omkring 1670.

täckning består af förskjutna ut- och invändigt skråhuggna hällar, som med 45 graders lutningsvinkel slutta åt alla sidor. Inpå hörnen af denna betäckning stå två runda och två fyrkantiga stenspiror i motsatta riktningar och öfverst å spetsen står en fyrkantig sådan." En liknande bekröning av tornkupolerna äro utmärkande för de aquitanska kupolkyrkorna. Den har väl förekommit vid flera svenska eller östgötska kyrkor än Heda, men därom veta vi för närvarande intet med säkerhet. I alla händelser är det anmärkningsvärt att den kan påvisas just i denna kyrka, ty bevarade skulpturer — ännu i dag gott bibehållna — visa även mot Aquitanien.

I södra korsarmens absid är inbyggd en finhuggen uttömningssten eller piscina. Reliefens anordning är ensamstående inom nor-

disk 1100-talsskulptur. Nischen, vars botten och undra ram är vackert ornerad, flankeras av tvenne kolonner, uppbärande en rundbåge. Däröver höja sig trenne runda tornminareter, krönta av kupoltak; det hela symboliserande det himmelska Jerusalem. Observera att mittminareten har en bönutroparebalkong på vanligt islamiskt vis! Under bågen är framställd en manlig figur, sittande i en pryddig stol. Den vänstra handen är ställd i pose mot knäet, den högra håller ett mellan benen lagt slagsvärd. Märkligast är dock benställningen, det vänstra benet är lätt och behagfullt lagt över det högra; ett i vår romanska stensulptur ovanligt motiv. Håret är skadat och faller ned i lockar över öronen; rocken är urringad kring halsen och slutar strax nedanför knäet: på fötterna skor av spetsig form.

Det är oftast verkligen en nöd att försöka tillämpa allmän-europeiska stilproblem på valhänta svenska bondearbeten. Men här stå vi inför ett bättre arbete. Ornamentiken skulle vi kunna direkt överföra på Lund, och mot Skåne visar även motivet med de tre minareterna. Dyliga rundtorn äro vanliga på gravstenar och dopfuntar, utgångna ur den skånska stensemästaren Majestatis verkstad (omkring 1130—60). Men här i Heda äro dessa rundtorn så islamiska, att förebilden måste varit en bysantinsk småskulptur eller en spansk bokillustration. För det senare talar också benställningen. De i X-form ställda benen — vilket inom parentes sagt även uppträder hos Jesusbarnet i den bekanta Hedamadonnan; "Himladrottningen från Heda" som Heidenstam besjungit — förekomma nämligen ej i Skåne. I södra Frankrike, i Toulouse är motivet vanligt, men även där är det icke originellt utan inlänat från Spanien. I de katalonska biblarna, t. ex. Ripoll-bibeln är den-

na ställning ofta förekommande; i stensulpturen framträder den framförallt i Santiago de Compostella (1102—1124). I Spanien måste denna benställning vara ett arv från den moriska tiden, ty detta sätt att sitta är ju ännu i dag utmärkande för de islamiska folken.

Dessa spanska drag äro icke enastående inom svensk skulptur. Huvudbonaderna på Majestatis funt i Löderup i Skåne äro katalonska. Och speciellt katalonsk är mössan å kvinnan i samme mästars huvudverk och Nordens förnämsta romanska stensulptur, dopfonten i Tryde. Vi få därmed antydan om att mästaren hämtat impulser från södra Frankrike och trakter söder om Pyrenéerna och på vägen dit lågo Toulouse och Périgueux såsom stora pilgrimstationer. Att Hedamästaren stått i förbindelse med Majestatis verkstad är troligt, men han har även varit självständig, ty vi böra väl också tillskriva honom initiativet till västtornets kupoltak. Han har sett sig vida om i världen o. av allt att döma har det varit en cluniacenser, tillhörande den orden alltså, som behärskade de stora pilgrimsvägarna från Lund över Sleswig, Burgund och Aquitanien till Compostella.

De bättre 1100-talsskulpturer som finnas i Östergötland och Småland ha sedan Hildebrands dagar satts i samband med de cistercienserkloster som legat i dessa landskap: Alvastra, Vreta och Nydala. Antagandet faller på sin egen orimlighet, ty dessa skulpturers samband med Lund kan i vissa fall påvisas för en tid, som ligger långt före cisterciensernas ankomst till Skåne. Men det skildrade är nog för att antyda att Lund, som under 1100-talets förra

Heda. Uttömnings sten i södra korsarmen.

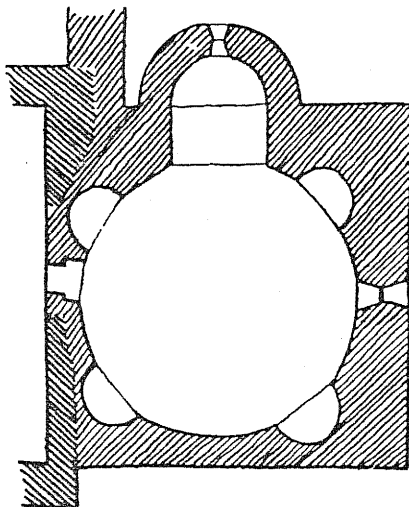
hälft innehade den konstnärliga förmedlarrollen i Norden, även i dag är en faktor att räkna med i den brännande diskussionen om Spaniens ställning i den äldre medeltidens konsthistoria.

RAGVALD KNAPHÖVDES GRAVKAPELL I VRETA.

En av Östergötlands allra märkligaste men säkerligen minst uppmärksammade kyrkobyggnader är Ragvald Knaphövdes gravkapell i Vreta. Det är dock icke genom den yttre arkitekturen, som det intager en rangställning, utan genom grundplanen, och även om blott denna vore bevarad av hela klostret, skulle vi strax ha en anhaltspunkt för dateringen. Här uppträder nämligen jämte å tornet i Heda kupolvalvet för första gången inom svensk arkitektur. Tillsammans med rundkyrkan i Vårdsberg möta vi här även en sällsynt typ för centralkyrkobyggnaden. Liksom i systerkyrkan i Vårdsberg äro murarnas inre i Vretakapellet upplivade av stödnischer och detta skänker det lilla Vretakapellet ett intresse, som för det upp på ett särskilt plan och gör det till en förnämnet bland Östergötlands landskyrkor.

Grundplanen är den riktningsbetonade centralbyggnadens: en kvadrat som får längdriktningen väster—öster, accentuerad genom den i öster anslutande absiden. I exteriören intet av förhållande. Efter vanligheten leder ingången från sidan. Här för den från norr in i det av ett kupolvalvtäckta rundhuset. I hörnen äro inlagda rundbågiga väggnischer för att upptaga valvtrycket. Mot öster i absiden är uppställt ett altare. Det sparsamma ljuset, en liten glugg i söder och ett litet fönster i absiden, skänker åt interiören en sällsam och suggererande stämning, vilken bör ha varit långt starkare i gamla dagar när inredningen och de nu svaga målningarna å kupolen voro bättre i behåll.

En liknande förening av den yttre kvadraten med den inre cylindern är ytterligt sällsynt. Något monument som fullt motsvarar vårt, kunna vi icke uppdriva, men vi ha likväl möj-

Ragvald Knaphövdes gravkapell i Vreta. Efter Curman.

ligheter nog för att få en antydning om varifrån impulsen till den märkliga byggnaden hämtats. För den trakt där förebilden till Vretakapellet stått eller står, kunna vi knappast taga i anspråk mer än Sydtyskland och Tyrolen, utmed den stora pilgrimsvägen till Italien eller de delar av Frankrike, som gälla för kupolens hemort i detta land, det forna grevskapet Périgord.

I Bayern är kapellet med direkt omslutande absid, alltså utan särskilt markerat kor, den vanliga typen för smärre landskyrkor. Men därutöver förekommer där på kyrkogårdarna ett döds- eller Allasjälarskapell, vanligen kallat "Karner" och oftast invidt åt ärkeängeln Mikael, själarnas ledsagare. Dessa kapell stå icke i förbindelse med, utan på kort avstånd från kyrkan och vanligen söder om denna. Ingången ligger i regeln ej mitt emot absiden, utan på sidan. Dessa Karner äro ofta försedda med en djup undervåning, vilken användes till benhus, och där nedkastas de vid nya gravupptagningar å kyrkogården påträffade lämningarna av tidigare hädangång-

na. Av dessa centraliserade benhus äro i Bayern de runda långt mera allmänna än de rektangulära, medan de senare äro talrikare i Tyrolen. Under 1100-talet blir denna typ mycket vanlig i Bayern, Österrike och Tyrolen, vittnande om en vitt utbredd själakult. Fullständigt utslutet är dock ej att de samtidigt tjänat såsom Heliga gravkapell, varom mera i det följande. Exempel på en sådan rund Karner är Hartberg och på en åtthörning Tullen, båda med anslutande absid.

Emellertid är det en detalj i konstruktionen inom Vretakapellet som möjliggör att vi skulle kunna lokalisera dess antagliga förebild till viss trakt av Sydtyskland, därest icke kupolen talade ett helt annat språk. Det är de fyra strävnischerna till det inre, samtidigt tjänande till att förminska valvtrycket från kupolen och till uppbärning av murcylindern. Nischsystemet förekommer visserligen i Italiens centralbyggnader, men i detta fall skulle vi med hänsyn till grundplanen kunna förmoda att det återgår på förebilder i Regensburg. Här möta vi det redan i den 1052 vigda Wolfgangskryptan vid klostret St. Emmeran samt det samtida Magdalenkapelle. Men motivets glanstid inom Regensburgs arkitektur infaller först med 1100-talet.

Från 1100-talets början tillkommo i Regensburg under en tidsrymd av omkring 20 år en rad av byggnader, vilka äro starkt italienskt influerade. Man har gissat på att en byggnadskunnig munk från klostret St. Emmeran varit i Italien och sedan uppgjort ritningar för hela gruppen, men långt sannolikare synes mig att stenhuggare från Corno i Lombardiet, Comasher, dragit över Alperna till Bayern, där vi spåra dem i portalskulpturer på flera håll utanför Regensburg. Denna ström av

byggnadskunniga lombarder är ju påvisad på flera platser inom Tyskland; följande Rhendalen uppåt ha de tidigt nått Sachsen och Quedlinburg och om vi räkna 13 år före Lunds domkryptas uppbyggnad ha de omkring 1110 även hunnit till Skåne. Denna ström fortfor länge. Vid klostret St. Marg i Stadtamhof omtalas en italiensk verkmästare ur diocesen Como; detta visar att vid tiden 1146—1166 voro under alla förhållanden norditalienska byggnadsarbetare verksamma i dessa trakter.

Bland Regensburgs byggnader från denna tid är det framförallt det åt ärkeängeln Mikael vigda Allerheiligen-kapelle, som erinrar om italienska centralbyggnader. En kvadrat med utskjutande halvrunda nischer å tre sidor, täckt av en kupoltambur. Byggnaden vilar på en sockel samt är utvändigt dekorerad med lisener och på konsoler vilande rundbågsfris. Till detta ansluta sig en rad av kapell i närheten, t. ex. St. Georg och Afra med två kvadrater under kryssvalv och anslutande absid samt kapellet på fästet Donaustauf. Detta har kvadratisk grundplan och vardera väggen är upplivad av trenne nischer.

Vad som talar emot antagandet att Vretakapellets förebild är att söka inom Regensburgs lombardiskt färgade byggnaden, är då exteriörens fullständiga saknad av all dekorativ prydnad. Här finnes ingen sockel, inga lisener, ingen rundbågsfris på konsoler, ej heller skulpturer, som lämna någon som helst antydning om att lombarder eller vid domkyrkobyggnadshyttan i Lund skolade östgötar haft sin hand med i kapellets tillkomst. Tvärtom är allt präglad av yttersta enkelhet och därtill kommer ett ytterst viktigt moment: kupolen utmynnar icke i en tambur, utan höjer sig utan ljus över cylindern, erinrande om den

dystert tunga stämningen i Aquitanians kupolkyrkor.

I dessa delar av södra Frankrike, i det gamla grevskapet Périgord, har kupolen hemorts rätt sedan omkring 1100. Med undantag för mittkupolen i Saint-Front i Pérignéux äro samtliga ljuslösa. Det kan därför ingalunda vara omöjligt att mästaren till kupolen i Vreta utgått från Aquitanien, så mycket mer som kupoltaket till tornet i Heda samt skulpturer i samma kyrka visa mot dessa trakter av Frankrike. Men därmed är Vretakapellets psyke icke helt förklarad, utan vi måste fråga oss: vad var anledningen till att man valde denna inom svenska landmärens egendomliga grundform?

Sedan på befallning av kejsar Konstantin omkring 330 ett Afroditetempel i Jerusalem framgrävt, blev Kristi grav många kristnas längtans mål. Men alla kunde ej göra resan till det Heliga landet; i efterbildning överfördes därför graven till Västerlandet och genom relikier blev denna kopia nästan lika helig som originalet. En bit av Kristi kors, en benskarva av apostlarna eller martyrerna var nog för att tillförsäkra avbildens tillräcklig helighet och därmed var Jesus, som i Palestina lidit, begravt och uppstått, bofast även i Europa.

Snart skyndade man sig att efterbilda gravrotundan och denna blev den normgivande formen för gravkyrkor och dopphus i Västerlandet. Där om ha vi flera belägg. Efter sin återkomst från Jerusalem 430 blev d. hel. Petronius vigd till biskop i Bologna, och där byggde han kyrkan San Sepolcro. Den innehöll två sarkofager, den ena föreställde Kristi grav, den andra upptog stiftarens lekamen. Mikaelkyrkan i Fulda byggdes enligt den plan av Gravkyrkan, som abboten Rhabanus Maurus 820 medfört från sin pilgrimsfärd. På uppdrag av biskop Meinward av Paderboru reste Wino,

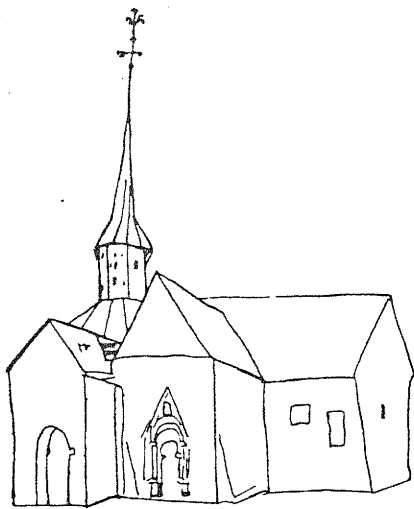
den andre abboten av Helmarshausen — det benediktinerkloster norr om Cassel, som under 1100-talet stod i brödraförbindelse med St. Laurentiklostret vid domkyrkan i Lund — år 1032 på pilgrimsfärd till Jerusalem för att hämta en grundplan till Gravkyrkan, enligt vilken den nya kollegiatkyrkan skulle byggas i Busdorf vid Paderborn. Denna invigdes 1036 25/5. Efter Gravkyrkan i Jerusalem byggdes 1076 även en kyrka i klostret St. Hubert i biskopsdömet Lüttich. Jerusalem var vid denna tid en mötesplats för alla nationaliteter liksom våra dagars Paris. Redan under första årtiondet efter erövringen 1099 började korsfararnas byggnadsverksamhet, vilken stod som högst omkring 1131 vid Baldinus III:s död för att bryta samman 1187. Nu blandade sig här västerländska, bysantinska och islamiska byggnadselement. Mästare från byggnadshyttan i Toulouse ha uppgjort planen till den latinska dömen vid Kristi grav — St. Sernin i Toulouse är förebilden — men i uppbyggnad blev Normandie mera normgivande än Languedoc. Samtidigt blev kongregationen av Heliga gravens i Jerusalem kanieller centrum för ett utbrett välde, som sträckte sig över flera av Västerlandets länder. Redan 1128 hade tempelherrarna 68 kyrkor, därav 2 i Apulien, 10 i Sydfrankrike och 50 i Spanien. Från Gravkyrkan i Jerusalem utbredde sig nya impulser över korstågsrörelsens moderländer, och överallt uppstodo nya gravkyrkor. De engelska centralkyrkorna, tillkomna 1101—85, bära ofta namnet St. Sepulcre eller Temple, erinrande om Gravkyrkan i Jerusalem och de tempelherrar som vaktade denna. Rundkyrkan på Orfjara på Orkneyöarna, troligen uppförd 1119—1123, är sannolikt byggd av jarlen Haakon såsom bot för mordet på kung Magnus 1115. Han begav sig nämligen kort därefter på en pilgrims-

färd till Heliga graven samt återvände och avled 1122—23.

Grundplanen i Orfjara har anslutit sig till övriga nordiska rundkyrkors med rundhus och anslutande absid, men den har saknat den centrala, genombrutna murcylindern, vilken är utmärkande för rundkyrkan i Vårdsberg i Östergötland samt de med denna förbundna Hagby i Kalmar län och Österlars på Bornholm. Vårdsberg saknar sockel, yttermurarna ha varit upplivade med lisener och halvkolonner, uppbärande en rundbågsfris med ornerade konsoler. Den ursprungliga ingången har legat i söder; en ingång i norra muren med finhuggen omfattning, krönt av ett kringelornament, det iriska koppet, har fört upp till övra våningen, vilken haft fyra ljusgluggar. Denna våning har vilåt på ett ringformigt tunnvalv och i mitten sex pelare, bildande en murcylinder. Platsen inom dessa har väl upptagits av en avbildning av Kristi grav. På denna murcylinder reste sig intill 1753 ett 8-kantigt murat torn med gluggar, uppskjutande ur övervåningens kägeltak. Bottenvåningens inre murar voro upplivade av rundbågiga nischer såsom i gravkapellet i Vreta, men i Vårdsberg voro de långt talrikare. Samma rika anordning i nischindelningen hade rundkyrkan St. Mikael i Slesvig, vilken av R. Haupt sattes till tiden omkring 1130. H. Fröléns och A. Lindbloms antagande i deras utmärkta beskrivningar av rundkyrkan i Vårdsberg, att denna skulle varit ensam om nischmotivet här i Norden, stämmer sålunda ej i denna punkt. I Italien finna vi det i rundkyrkan San Tomaso vid Bergamo. Där uppträder även den yttre dekorationen med lisener och rundbågsfris och i nordväst har den i stället för en nisch en trappa i muren liksom i Vårdsberg.

Anordningen med mittrum och omlöpande sidorum är speciellt ori-

entalisk och dit böra vi väl förlägga urbilden för de nordiska rundkyrkorna, vilka spontant uppstått på förvånansvärt kort tid över ett stort område. Liksom på en given signalyka de upp i Slesvig, Danmark, Sverige, Norge och på Orkney. Orsaken kan knappast ha varit någon annan än vallfärderna till Heliga lan-

Vårdsberg. Efter en teckning från 1600-talets slut.

det. Typen var given, men utförandet i detaljerna överläts åt den inom stiftet härskande byggnadsskolan. I Östergötland härskade vid denna tid den hiroanisk-cluniacensiska, dit förmedlad över Lund och Slesvig. Rundkyrkan St. Mikael i Slesvig var under denna tid förbunden med ett cluniacenserklöster och genom detta har troligen förmedlingen skett till Sverige. Att sätta dateringen av Vårdsberg tidigare än till 1100-talet är därför icke rådligt, ty dess dekorerings med rundbågsfris och lisener är ej tänkbar utan medverkan av domkyrkobygget i Lund. Vårdsberg skulle i analogi härmed uppförts omkring 1139—40, och detta stämmer väl med vad vi veta om andra plantypers vandringar under denna tid, vilken även i Norden bör varit pilgrimsväsendets blomstringsperiod.

Även från Svedige finnas en hel

del vittnesbörd om vallfärder till Jerusalem. Av de 20,000 man, som i början av 1099 kommo seglande till Laodicea, bestod en stor del av skandinaver och vid stormningen s. å. av St. Jean d'Acres voro svenskarna främst på fiendens murar. År 1107 anlände seglande till Palestina 7,000 pilgrimer från England, Danmark, Flandern och Antwerpen. Bland dem befann sig troligen även Knut den heliges son Carl. Runstenarna berätta om Palestinafärder. Från Näs socken i Uppland finnes följande inskrift: "Igeruna Hårds dotter låt rista dessa runor åt sig själf; hon vill fara åt öster och till Jerusalem. Fair ristade runorna".

En gravsten i Stenkyrka på Gotland bar inskriften: "Här vilar Halvidus från Veclinge, som tvenne gånger vallfärdat till den heliga graven, och en gång till Rom". 1189 vid belägringen av Acca voro svenskarna med. Staden intogs 1191 12/7. En runsten från Saleby kyrka i Västergötland berättar: "Atark, som var en kristen, gjorde denna minnesvård efter sin hustru Thora, som blev dödad vid Accon, medan vi alla, även den älskade hustrun, slogo turkarna. Jag högg stenen".

Från Västergötland är även namnet å en Helig gravkyrka bevarat till våra dagar. Å portalen på Forshems kyrka berättar nämligen en inskrift att den är byggd "in honore Domini nostri Jesu Christi et dominici sepulcri". De bevarade relieferna med framställningar av korsnedtagningen, de tre kvinnorna vid graven samt Kristus i dödsriket torde ursprungligen ha smyckat en Kristi grav. Å Westerkyrkan i Dalby i Skåne är i södra sidoskeppet bevarad en altarebaldakin, vilken ursprungligen troligen tjänat såsom en Helig grav.

Innan vi övergå till Östergötland kan det vara skäl i att erinra om den heliga Helena av Skedevi (Skövde) som "strålande genom ef-

terdömen och lysande genom underverk visat sig såsom en välluktande violblomma efter otronens vintersolstånd, eller såsom morgonens stjärna efter nattens mörker", företog en vallfart till Heliga graven i Jerusalem. Efter hemkomsten lät hon med stor kostnad uppbygga en stor del av Skedevi kyrka, där hon fick sin grav. Hon överfölls och dödades 1140 30/7, 1164 kanoniserades hon av Alexander III och senare skedde den högtidliga skrinläggningen av hennes ben i Skedevi kyrka av ärkebiskop Stefanus. Där kunde man ännu i slutet av 1700-talet skåda hennes grav. Helenas källa vid Götene blev berömd för de underverk, som där timade och år 1462 gav biskop Lars i Växjö 40 dagars avlat åt dem som besökte Helenas källa och dödsställe.

Gravkyrkor och pilgrimsfärder voro samtidiga företeelser. Men de heliga kors eller gravaltaren som en gång existerat, ha förstörts under tidernas lopp, likaså de Heliga gravar, som torde funnits vid alla eller de flesta kyrkor. Att bedöma de medeltida förhållandena efter vad som bevarats eller är känt ned till våra dagar, ger ofta en fattig eller fullständigt skev bild av det faktiska händelseförloppet. Och särskilt gäller detta med avseende på Östergöt-

land, där notiserna om pilgrimsfärder äro mycket få, men där arkitekturen talar ett helt annat och långt mera tydligare språk.

Om själve biskop Kol av Linköping berättas ju huru han avlidit år 1196 under en pilgrimsfärd till Jerusalem. Årtalet måste emellertid vara fel, ty Kol har såsom vittne underskrivit ett brev som konung Knut Erikson 1199 utfärdat på ett fiske i Älvkarleby till förmån för Julita kloster.

Främsta platsen bland de östgötiska vallfararna intager tydligen drottning Ragnhild, om vilken äldre historici berätta, att hon var gift med konung Inge d. y. (Holstansson). Hon vandrade till fots till Rom, fortsatte därifrån till Jerusalem, men överfölls på vägen dit av rövare som utplundrade henne, varpå hon lämnades alldeles naken. Legendan berättar om huru en underfull klädning då tillsändes henne genom en Guds ängel. Hemkommen från Jerusalem och Kristi grav, avled hon i hög ålder och begravdes i Tälje (Södertälje) i den kyrka hon byggt och vars skyddshelgon hon blev genom sina underverk.

Uppgiften att Inge d. y. varit gift med Ulfhild är därför ingalunda säker. Enligt västgötalagens konungalängd blev Inge "förgjord med

ond dryck i Östergötland", men tidpunkten är något oklar; enligt äldre historiker har Inge d. y. avlidit 1129. Var nu Ragnhild hans gemål, kan man antaga att drottningen först omkring 1130 företagit sin pilgrimsfärd till Jerusalem samt att hon först efter hemkomsten lät uppbygga kapellet dels såsom en erinran om Kristi grav, vid vilken hon personligen knäböjt, dels till ett minne över gemålen. Detta bör då ha skett omkring 1135, vilken tidpunkt passar väl med vad vi i övrigt veta om de nordiska Heliga gravkyrkorna. Altaret i absiden har då upptagit relikker av Kristi kors eller lekamen; kapelletts mitt upptogs av en Helig grav enligt det allmänna bruket, under golvet lades gemålen och väl även andra anhöriga, men frågan om vilka dessa äro vill vi icke inlåta oss på att försöka besvara. Intresserade hänvisas därom till C. M. Fürsts intressanta bok "När de döda vittna".

Såsom en direkt följd av pilgrimsväsendet torde gravkapellet i Vreta i alla händelser få gälla och liksom för Vårdsberg ha vi att räkna med en till Hirsauskolan ansluten cluniacensisk byggmästare, vilken i detta fall i Aquitanien mottagit rika impulser från kyrkor, som stodo nära Heliga graven och Gravkyrkan i Jerusalem.

